

ЗАРОБІТЧАНСТВО ТА ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА В УКРАЇНІ

© Скалецький Михайло, Оробчук Оксана, 2013

Розглядається проблема соціального сирітства, зумовленого виїздом працездатного населення України на заробітки за кордон, аналізується сутність та причини соціального сирітства, висвітлюються проблеми, з якими стикаються діти трудових мігрантів.

Ключові слова: соціальне сирітство, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, бездоглядні діти, трудова міграція (заробітчанство), діти трудових мігрантів.

Mykhailo Skalets'kyj, Oksana Orobchuk. Guest Work and the Problem of Social Orphanage in Ukraine.

In this article the author considers the problem of social orphanage caused by mass emigration of Ukrainian people abroad in order to earn some money. The author analyses the essence features of social orphanage, also considers the problems of work emigrants' children.

Key words: child, child-orphan, children of work emigration, neglected children, social orphanage, work emigration.

Глобальна економічна криза, що охопила останнім часом розвинені країни світу, позначилася також на духовних та моральних цінностях українців. Останніми десятиліттями спостерігається розмивання традиційних для українців цінностей, що дисгармонізує внутрішній світ людини, традиційні духовні чесноти стали втрачати свою дієвість, натомість пропагуються аморальні засоби досягнення матеріального життєвого успіху як кінцевої мети. Одна з найбільших соціальних і моральних проблем, яка різко загострилася останнім часом, – це зростання кількості дітей-сиріт, позбавлених батьківської опіки. Але ще небезпечніше те, що зростає кількість так званих "соціальних сиріт", тобто дітей, які фактично стали сиротами при живих батьках. Головною причиною цього тривожного явища став масовий виїзд працездатного населення України на заробітки в інші країни. Цією проблемою не займаються державні органи, її майже не досліджують науковці, вона фактично не висвітлюється на сторінках нашої преси.

Деякі аспекти проблеми соціального сирітства відображені у педагогічних, психологічних, юридичних та філософських працях, які стосуються: визначення самого терміна "соціальне сирітство" та пов'язаних з ним явищ (О. Панов, І. Пінчук, С. Толстоухова, Є. Холостова, С. Чернета); причин зростання соціального сирітства та соціальних наслідків позбавлення дітей батьківської опіки (С. Воскобойнікової, Б. Кобзаря, А. Ліханова, Н. Міщенко, А. Нечаєвої, Є. Рибінського, В. Яковенка); розкриття соціально-педагогічних питань соціального сирітства (І. Беха, Л. Волинець, Н. Комарової, І. Іванової, А. Капської, М. Лукашевича, І. Миговича, В. Оржеховської та ін.). Серед них також зустрічаються праці, які вивчають проблему та стан дітей трудових мігрантів в Україні (Ю. Галусян, Т. Дорошок, Т. Кірик, К. Левченко, В. Пігіда, І. Трубавіна, І. Шваб). Особливості здійснення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, батьки яких виїхали працювати за кордон, розглядаються у роботах В. Андрєєнкової, Т. Веретено, Т. Дорошок, М. Євсюкової, І. Зверєвої, В. Пігіди. Однак, незважаючи на наполегливі спроби цих дослідників сприяти вивченню проблем дітей трудових мігрантів, це питання сьогодні залишається відкритим і мало вивченим.

Мета роботи – проаналізувати проблеми соціального сирітства, пов'язаного з трудовою міграцією, висвітлити типові проблеми, з якими стикаються діти заробітчани, з'ясувати основні причини їх виникнення та пошук можливих шляхів їх подолання.

Поштовхом до написання цієї роботи стала публікація в газеті “Факты” з промовистою назвою: “Если я маме не нужен, значит, и она мне не нужна!” [14, с. 23]. У статті розповідалося про безпрецедентний випадок, що стався у м. Івано-Франківську: юнак, досягнувши 16 років, відмовився від власної матері, позбавивши її у судовому порядку батьківських прав. Виявилося, що мати залишила сина ще у 2000 році, коли йому було всього 4 роки, виїхавши на заробітки в Італію, взагалі про нього забула. І ось тепер син в такий несподіваний спосіб вирішив нагадати матері про своє існування. І це не перший, і не єдиний подібний випадок у нашій країні. В Україні вступає у життя покоління покинутих дітей, батьки яких свого часу виїхали на заробітки за кордон. Вони стикаються з багатьма проблемами, про які не можна мовчати, про які треба говорити у повний голос, і які повинні хвилювати не тільки соціальні, але й правоохоронні служби.

Усім відомо, що підвалини життєвих цінностей діти отримують ще з молоком матері і перші життєві установки діти отримують від батьків і найближчих родичів. Саме рідні люди стають початковим взірцем для наслідування малих дітей, розвивають їх духовний світ. У майбутньому діти, виховані в любові, приучені до моральних і соціальних норм, досягають успіхів в особистому і професійному житті, збагачують надбаними цінностями інших. На жаль, така позитивна тенденція спостерігається не в кожній родині. Багато дітей через різні причини стають сиротами і позбавляються батьківської опіки та батьківського виховання або отримують його неповною мірою, що негативно позначається на формуванні їх особистості. Сирітство як соціальне явище існує у будь-якому суспільстві: завжди були, є і будуть діти, які з різних причин залишаються без батьків, а їх виховання відбувається або в іншій сім'ї, або в спеціально створених для цього установах. Завжди існувало також так зване “соціальне сирітство”, тобто діти, які фактично стають сиротами при живих батьках внаслідок ув'язнення батьків, позбавлення їх батьківських прав, важкої хвороби батьків чи інших причин. Однак проблема соціального сирітства сьогодні постала надзвичайно гостро, оскільки, як вказує С.Ю. Чернета, 98 % дітей-сиріт – це соціальні сироти та лише 2 % – біологічні [29].

В Україні продовжує зберігатися тенденція до зменшення загальної чисельності дітей, однак збільшується кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Скільки ж таких дітей у нашій країні, точно невідомо. За даними Держкомстату України, рівень сирітства у Західній Україні нижчий, ніж у східних та південних регіонах. Якщо у західних областях кількість сиріт становить 0,5 % від загальної кількості дітей, то в східних та південних – 1,8–2 %. Фактично немає дітей-сиріт у Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях [19]. Проте у цих областях значна кількість соціальних сиріт, дітей, яких давно покинули батьки, виїхавши на заробітки в інші країни. Існують цілі села, в яких залишилися тільки діти та старі люди. Реальної статистики щодо наших заробітчани та їхніх дітей не веде ні держава, ні окремі громадські організації. Єдиним джерелом офіційної інформації можуть слугувати хіба що обласні управління освіти, але й там повних і достовірних даних не знайти – не усі діти розповідають про своїх батьків, як і те, що не усі вони ходять до школи. Зазначене є наслідком соціально-економічних, морально-етичних та психологічних негараздів проживання в державі, що спричиняє порушення основного права дитини – зростати у сімейному оточенні. Причини, через які діти залишаються без батьківського піклування та виховання, різні, але наслідок один – дитина позбувається конституційного та природного права на сімейне виховання, тому багато в чому подальша доля дітей-сиріт залежить від ставлення до цієї проблеми як суспільства, так і держави.

Масова міграція населення України на заробітки за кордон розпочалася в 90-ті роки минулого століття, після здобуття державної незалежності, і фактично не йде на спад і сьогодні. Розвиток ринкових відносин в Україні, демократизація суспільного життя, відносна відкритість кордонів та зняття обмежень щодо закордонних поїздок громадян зумовили активізацію міждержавних переміщень населення, передусім працездатного віку. Активна участь громадян України у міжнародному трудовому міграційному обігу зумовлена ще й помітним падінням рівня доходів

значної частини населення, і є вимушеним кроком у пошуках добре оплачуваної роботи за кордоном [22, с. 87]. І як не парадоксально це звучить, але за даними досліджень міжнародного правозахисного центру “Ла Страда – Україна”, батьки стверджують, що вони тимчасово розлучаються зі своїми дітьми заради їхнього ж блага. Так, 86 % мігрантів, за їх власним твердженням, заробляють гроші на освіту дітей, 72 % – на будівництво та придбання житла, 69 % – на забезпечення щоденних потреб нащадків [12]. Однак, вирішуючи матеріальні проблеми, батьки не приділяють належної уваги вихованню власних дітей. За цей час у нашій країні виросло ціле покоління покинутих дітей заробітчан. Діти трудових мігрантів – це неповнолітні особи, абоє або один з батьків яких тимчасово виїхали займатися оплачуваною діяльністю до іноземної країни та залишили їх під наглядом родичів, сусідів, знайомих, друзів тощо. Фактично такі діти не отримують належної уваги дорослих (і передусім батьківської уваги), через що часто потрапляють під вплив негативних чинників ризику і стикаються з великою кількістю проблем [28, с. 536]. Діти заробітчан – це той сегмент дітей, які офіційно не є сиротами, але вони фактично залишаються напризволяще і стають бездоглядними, що рівноцінно сирітству. Тому проблема їх виховання постає надзвичайно гостро сьогодні.

Поняття “соціальне сирітство” вперше зустрічається у Національній програмі “Діти України”, що була затверджена Указом Президента України. У вступі до Програми, серед названих нагальних потреб дитинства в Україні зазначається загострення проблеми соціального сирітства, хоча серед очікуваних наслідків реалізації Програми про соціальне сирітство вже не згадується [29]. Однак і досі в Україні не існує навіть усталеного однозначного терміна для позначення цієї категорії дітей. У пресі, науковій та спеціальній літературі, результатах соціологічних досліджень, зокрема вживаються такі терміни: “бездоглядні діти”, “безпритульні діти”, “бездомні діти”, “діти вулиці”, “соціальні сироти”, “діти, позбавлені батьківського піклування”, “діти групи ризику” тощо. Однак С.Ю. Чернета вважає, що ці поняття необхідно чітко розмежовувати і доцільно використовувати для визначення вказаної категорії дітей саме термін “соціальні сироти” [29]. У законодавчих державних документах також поки що не міститься жодного нормативного визначення поняття “соціальні сироти”, тому розглянемо типові визначення цього терміна, які даються у спеціальній науковій літературі: 1) “соціальне сирітство” – це “соціальне явище, спричинене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов’язків стосовно дитини” [20; 27]; 2) “явище, зумовлене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов’язків по відношенню до дитини” [20, с. 59]; 3) “соціальне явище, яке визначається наявністю в суспільстві дітей, які позбавлені батьківського піклування” [29]; 4) “особлива група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках” [20, с. 59]; 5) “діти, які мають біологічних батьків, але вони з різних причин не займаються їх вихованням і не піклуються про них” [9]; 6) “діти, позбавлені батьківського піклування із різних соціальних причин, яким гарантовано особливий соціально-правовий захист держави, тобто гарантії та їх статус підтверджений документально” [29]. Сьогодні соціальним сиротам офіційно надається статус “діти, позбавлені батьківського піклування”. Однак не усі діти відповідно до законодавства підпадають під цю категорію. Поза увагою залишається якраз численна категорія дітей трудових мігрантів. Тому, як вважають спеціалісти, необхідно на державному рівні ґрунтовно вивчити це питання та розробити відповідний механізм із призначення тимчасової опіки (піклування) для цих дітей, а також, враховуючи специфіку цього явища, надавати їм офіційний статус: “діти трудових мігрантів” [25, с. 82]. Діти трудових мігрантів, мабуть, не потребують тих пільг, які надаються дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, але, як і будь-які діти, вони також потребують захисту, підтримки і турботи з боку держави, тим паче, що це їх конституційне право.

Отже, соціальне сирітство – це явище, зумовлене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов’язків по відношенню до неповнолітніх дітей. Це особлива група дітей, батьки яких внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин не виконують батьківських функцій. Соціальне сирітство – це коли юридично батьки є, а фактично їх немає; це діти, яким держава нічого не винна, саме тому, що завинили батьки, це діти, яких покинули батьки,

і про яких забула держава, це діти, які не отримують допомоги, але потребують її понад усе. Соціальне сирітство – поширений і найкоротший шлях до нещастя, наркотиків, вулиці, тюрми. Це соціальна міна сповільненої дії [21, с. 1]. Це ганьба як батькам, так і державі.

Дослідники соціального сирітства вказують на такі причини цього тривожного явища: низький матеріальний рівень життя багатьох сімей, безробіття обох чи одного з батьків; зайнятість батьків “човниковим бізнесом”, що вимагає часті і довготривалі відсутності батьків; відсутність постійного житла (малозабезпечені сім’ї продають свої оселі, щоб забезпечити собі засоби для існування, заздалегідь виписуючи дітей, залишаючи їх без даху над головою); асоціальний спосіб життя одного або обох батьків, як-ось різні види залежності (пияцтво, нарко- і токсикоманія), проституція, участь у протизаконній діяльності; примушування дітей жебракувати; різноманітні форми насильства щодо дітей у сім’ї та в державних закладах опіки. Як бачимо, серед причин соціального сирітства не названа трудова міграція в іноземні країни з метою заробітків. І це не дивно. Річ у тому, що наша держава не бажає визнавати наявність цієї проблеми, щоб не брати на себе відповідальність за цю категорію дітей. І це ганебно! Адже турбота про дітей, забезпечення їх добробуту, безпеки – одне із найважливіших завдань суспільства, яке дбає про своє майбутнє, бо діти – гарант самозбереження нації та її розвитку. Що стосується ролі держави, то все-таки зроблено певні кроки у напрямку визнання наявності проблеми соціального сирітства [див.: 4; 5; 6; 17]. У 2004–2005 рр. був розроблений проект Постанови Кабінету Міністрів України про роботу з дітьми трудових мігрантів. Але він зустрів неприйняття з боку представників Міністерства праці та соціальної політики України, був розкритикований, і робота у цьому напрямку фактично була припинена. Закон України “Про Загальнонаціональну програму “Національний план дій на виконання Конвенції ООН про права дитини” прийнятий у першому читанні Верховною Радою України у лютому 2007 р., також не містить спеціальних положень щодо роботи з дітьми, які тимчасово позбавлені батьківського піклування (діти трудових мігрантів). Але проблеми цих дітей залишаються [23, с. 21]. Як бачимо, з боку органів державної влади, крім констатації факту наявності проблеми соціального сирітства, фактично не вжито жодних заходів для пошуку шляхів її вирішення.

Найактивніше проблемою дітей трудових мігрантів в Україні займаються психологи, які останнім часом почали говорити про таке специфічне явище, як “синдром заробітчана” [18]. Психологи стверджують, що характер людини формується у перші 5–7 років життя, і від того, якими вони були, багато в чому залежить їх подальша доля. Коли ж батьки або один з них залишають дитину, якій ще немає 3–4 років, – це дуже травмує дитячу психіку, бо саме у цей час у випадку розлуки з батьками може почати розвиватися так званий “розлад прив’язаності дітей до батьків”. І тоді у разі відсутності батька чи матері у дитини розвивається внутрішнє почуття незахищеності, покинутості, непотрібності. Оскільки саме у цьому віці формується фундамент психіки, то психічна травма може залишитися на все життя. Допомогти такій дитині буває вкрай важко: з’являється почуття недовіри, сильна тривога та страх. Такі діти часто погано вчаться, у них з’являються специфічні розлади – заїкання, порушення сну, психологічні стреси, підвищена дратівливість, знервованість тощо. Головна проблема таких дітей полягає у тому, що, залишені без батьків, вони озлоблюються, стають агресивними, прогулюють уроки, заводять сумнівних друзів, що призводить до “ламки” ще не сформованої молоді особистості. У дітей шкільного та студентського віку може навіть виникнути почуття меншовартості та відчуття провини, мовляв, батьки виїхали через мене, щоб забезпечити моє майбутнє [18, с. 1]. Це може мати дуже небезпечні наслідки. У Національному університеті “Львівська політехніка” відомий випадок, коли батько виїхав на заробітки в Італію, щоб оплатити навчання здібного сина, і пропав там без вісти. Для сина-студента це було важке психічне потрясіння і важка духовна травма, від якої він так і не зміг оправитися. Ці проблеми часто загострюються при досягненні підліткового віку. Саме у цей час відбувається не тільки докорінна перебудова психологічних структур, які склалися раніше, але й формуються нові: вибудовується власна система ціннісних орієнтацій, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість світоглядних уявлень та соціальних установок, йде активний пошук надійних моральних принципів та сенсу життя. У підлітковому віці

з'являється гостра потреба у самовиявленні та самоствердженні, для чого дитині потрібна дієва батьківська підтримка, якої вона позбавлена. Сім'я відіграє дуже велике значення у процесі самовизначення та самоствердження підлітків, оскільки саме у цьому віці найбільше потрібний приклад батьків, їхня порада та підтримка. Тому відсутність одного чи обох батьків негативно впливає на становлення їх психіки та особистості. Негативними наслідками такого виховання можуть стати: закомплексованість, підвищений рівень тривожності, почуття ворожості, несформованість Я-образу, статево-рольової ідентичності, домінування залежності в поведінці, імпульсивність тощо [15, с. 12]. Сьогодні з'явилася ще одна гостра проблема. Якщо раніше основна функція сім'ї і батьків полягала у вихованні дітей, то тепер вона часто зводиться тільки до їх матеріального забезпечення. В українських психологів з'явився термін "італійські діти". Це діти трудових мігрантів, які виростили без батьківського виховання, але розбещені значними переказами з-за кордону. Останнім часом у суспільстві набуває все більшого поширення думка, що заробітчанство породжує в Україні новий соціальний "клас" – нероби. І це лише один з його страшних наслідків.

Через кілька років після від'їзду батьків діти часто перестають потребувати батьківської опіки. Вони уже не прагнуть повернути батьків до дому, не пишуть їм про це у листах. Ці діти сприймають батьків тільки як "джерело фінансування". Тепер материнська чи батьківська любов вимірюється кількістю пересланих з Італії чи Португалії доларів і євро. Досвід показує, що гроші, які заробітчани передають своїм дітям, ті часто використовують бездумно, з певною часткою помсти батькам за те, що вони покинули їх. Головна проблема таких дітей полягає у тому, що, залишені без батьків, вони нерідко стають на шлях алкоголізму, наркоманії та розгульного життя з ланцюжком ранніх випадкових статевих контактів. Безконтрольне використання великих грошових сум тільки посилює психологічні проблеми у дітей заробітчани та поглиблює такі негативні їхні наслідки, як брак позитивних прикладів, знеохочення у професійному рості та самореалізації, зловживання алкоголем, ранні статеві стосунки [16].

Отже, традиційно родинний і вихований у повазі до Бога, до вічних цінностей, народ України переживає чергову кризу – знецінення матері і батька, а до того ж – і втрату інституту сім'ї. У життя у нашій країні вступає покоління вже дорослих дітей заробітчани. Які наслідки матимуть особливості їхнього становища для подальшої побудови власного життя і життя держави, покаже тільки час.

1. Балім Л.В. *Юридичний статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування* / Л.В. Балім // *Соціальна робота в Україні: теорія та практика*. – 2005. – № 1. – С. 65–68. 2. Батищев Г.С. *Істина і цінності. Пізнання в соціальному контексті* / Г.С. Батищев. – М.: РАН, 1994. – 78 с. 3. *В Україні виростило перше покоління дітей заробітчани*. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/859894>. 4. *Дитинство в Україні: права, гарантії, захист*: зб. док. – Ч. II. – К.: Столиця, 1998. 5. Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціально-правового захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13 січня 2005 р. № 2342-IV (із змінами). – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. 6. Закон України "Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей" від 2 червня 2005 р. № 2623-IV (із змінами). – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. 7. Кірик Т. *Заробітчанські діти* / Т. Кірик // *Подільські вісті*. – 2005. – № 21. – С. 2. 8. Леонт'єв Д.А. *Психологія смисла: природа, строение и динамика смысловой реальности*. – 2-е изд., испр. / А.Д. Леонт'єв. – М.: Смысл., 2003. – 487 с. 9. Павлик Н. *Соціальне сирітство в законодавчому полі України*. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/4353/1/Павлик_Н._П.pdf. 10. Павлюк Н.В. *Особливості статево-ролевого розвитку підлітків та юнаків з розумовою відсталістю* / Н.В. Павлюк // *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. – 2010. – №9 (196). – С.112–118. 11. Петрушенко В.Л. *До питання про атрибутивні риси свідомості* / В.Л. Петрушенко // *Вісник НУ "Львівська політехніка" "Філософські науки"*. – 2007. – № 578. – 144 с. 12. Пігіда В.М. *Аналіз стану та проблем дітей трудових мігрантів в Україні*. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlush/Ped/2010_9/13.pdf. 13. Пігіда В. *Системний підхід до здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей трудових мігрантів*. – Режим доступу: http://www.icrmi.luguniv.edu.ua/conf2/psih_ped/Pigida.doc. 14. Покровская И. *Если*

я маме не нужен, значит, и она мне не нужна! // Факты. – 2012. – 2 ноября. – №201 (3699). – С.23.

15. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда – Україна”; Український ін-т соціальних досліджень ім. Олександра Яременка; Кіровоградський юридичний ін-т Харківського національного ун-ту внутрішніх справ / за заг. ред. К.Б. Левченко. – К.: Логос, 2006. – 64 с.

16. Раєвська Я.М. Теоретичний аналіз проблеми розвитку особистості підлітків з дистантних сімей. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/964/94/>.

17. Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 29 червня 2006 р. Протокол №8/12 Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування.

18. Синдром заробітчана. – Режим доступу: <http://vynohradiv.info/publications/144-syndrom-zarobitchan.html>.

19. Сирота / матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Сирота>.

20. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за заг. ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 246 с.

21. Соціальне сирітство. – Режим доступу: <http://karpatnews.in.ua/news/30858>.

22. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посіб. для підвищення кваліфікації прац. соц. служб для молоді / за ред. доц. А.Я. Ходорчук. – К.: ДЦССМ, 2003. – 272 с.

23. Соціально-педагогічна робота з дітьми трудових мігрантів. – К., 2008. – 377 с.

24. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посіб. / Український науково-методичний центр практичної психології та соціальної роботи; Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда – Україна” / за заг. ред. К.Б. Левченко. – Х.: Чальцев, 2008. – 384 с.

25. Толстоухова С.В. Стратегія формування національної системи забезпечення прав дітей / С.В. Толстоухова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2007. – № 3. – С. 78–83.

26. Уханкіна В. Духовність як смисложиттєва цінність. До проблеми визначення поняття / В. Уханкіна // Вісник НУ “Львівська політехніка” “Філософські науки”. – 2008. – № 607. – 122 с.

27. Фахівці просять подбати про дітей трудових мігрантів / УНІАН: Права людини. – 2009. – Режим доступу: <http://humanrights.unian.net/ukr/detail/185836>.

28. Філософський словник соціальних термінів. – 3-тє вид., доп. / під заг. ред. проф. В.П. Андрущенко. – Харків: “Р.І.Ф.”, 2005. – 672 с.

29. Чернета С.Ю. Соціальне сирітство як соціально-правова проблема. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2012.../Chern.pd.